

BIJLAGE 1: LITERATUURSTUDIE

'Kennen is het niet, maar we komen elkaar hier wel tegen'

Inhoud

Ten geleide	3
1. Superdiversiteit en samenleven	4
1.1. Superdiversiteit	4
1.2. Sociale samenhang	5
1.3. Samenleven in verscheidenheid	6
2. Ontmoeting, contact en publieke familiariteit	8
2.1. Beelden, verwachtingen en schildpaddengedrag	8
2.2. Stimuleren van binding en contact	9
2.3. Publieke familiariteit	10
2.4. Aanpalende theoretische concepten	11
3. Bevorderen van publieke familiariteit	13
3.1. Ruimte voor ongedwongen ontmoeting	13
3.2. Ruimtelijke inrichting en ontwerp	15
3.3. Programmering en regie	16
3.4. Begunstigers van publieke familiariteit	17
4. Reflectie: een multifocale lens op samenleven	20
Bronnen	22

Ten geleide

De afgelopen decennia is Nederland uitgegroeid tot een dynamische migratiesamenleving. De toegenomen diversiteit in sociale, culturele en demografische zin maakt het samenleven in buurten en wijken soms ingewikkeld. Want als achtergronden en leefpatronen uiteenlopen, weten bewoners elkaar minder goed te plaatsen. Om herkenning en contact te bevorderen is volgens onderzoekers en beleidsmakers juist in (super)diverse wijken publieke familiariteit nodig: lichte, spontane en herhaalde vormen van contact in de woonomgeving.

Het Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) onderzocht in 2022 in vijf stedelijke omgevingen hoe publieke familiariteit tot stand komt in wijken met een grote verscheidenheid, en hoe dit kan worden bevorderd. De resultaten van het onderzoek 'Publieke familiariteit in superdiverse wijken' zijn verwerkt in drie losse publicaties die afzonderlijk te downloaden zijn op www.kis.nl:

- Hoofdrapport '*Kennen is het niet, maar we komen elkaar hier wel tegen*'
- Literatuurstudie
- Gebundelde casusbeschrijvingen

1.

Superdiversiteit en samenleven

Nederland is de afgelopen decennia uitgegroeid tot een dynamische migratiesamenleving met een grote verscheidenheid naar herkomst en een kortere verblijfsduur van de hedendaagse migranten. De groeiende verscheidenheid – er wordt ook wel gesproken van superdiversiteit – zorgt ervoor dat in verschillende stadswijken niet meer één bevolkingsgroep de meerderheid uitmaakt. Wat zijn de effecten van toenemende (super)diversiteit op het samenleven in steden, wijken en dorpen?

1.1. Superdiversiteit

Sinds de 21ste eeuw kent de Nederlandse migratie een veel grotere waaier aan landen van herkomst. Er zijn meer nationaliteiten, er worden meer talen gesproken en de diversiteit aan religieuze achtergronden groeit. Verschillen binnen gemeenschappen worden vaak groter dan die tussen gemeenschappen (Geldhof, 2016). De WRR (2020) constateert dat migratie in Nederland een structureel karakter heeft gekregen. De WRR typeert Nederland als een ‘dynamische migratiesamenleving waarin de verscheidenheid naar herkomst toeneemt’. De verblijfsduur van migranten is aan verandering onderhevig, waarbij steeds meer migranten zich slechts tijdelijk in Nederland vestigen. Daarnaast is er tegenwoordig ook een grotere verscheidenheid naar migratiemotief en sociaaleconomische status (WRR, 2020).

De samenleving is niet alleen in cultureel opzicht diverser geworden; de diversiteit is ook meer pluriform. Niet alleen wat betreft de achtergronden van minderheden, ook binnen die minderheden groeit de diversiteit in termen van verblijfsstatus, woonsituatie, gender, leeftijd, geloof, sociale positie, ervaringen op de arbeidsmarkt en contact met het land van herkomst. Migratie en migratie-gerelateerde diversiteit manifesteert zich met name in grotere steden. Deze steden zijn veelal het knooppunt voor de instroom van nieuwe migranten. De WRR (2018) maakt in haar onderzoek onderscheid tussen verschillende soorten diversiteit naar herkomst in gemeenten. Zo stellen ze dat steden als Amsterdam, Den Haag en Rotterdam *majority-minority cities* worden, steden waar de meerderheid van de bevolking inmiddels behoort tot een minderheid (Scholten et al., 2019). Ook in de meeste voorsteden van de superdiverse meerderheids-minoriteitssteden en een aantal grootstedelijke provinciegemeenten is het aantal herkomstgroepen inmiddels zeer groot.

Deze meervoudige heterogeniteit wordt ook wel ‘superdiversiteit’ genoemd. Superdiversiteit is een concept dat de hedendaagse sociale complexiteit van migratie en migratie-gerelateerde diversiteit wil aantonen. Leven in deze superdiversiteit is een van de hoofdkenmerken van stedelijkheid in de 21ste eeuw. De term superdiversiteit is gemunt door de Amerikaanse antropoloog Steven Vertovec (2007), die het begrip introduceerde om een ander perspectief te geven op integratie. Het begrip superdiversiteit gaat niet alleen om de toename van de diversiteit, maar ook en vooral om een groeiende diversiteit in de diver-

siteit. Vertovec stelt dat migratie sinds het begin van het tweede millennium fundamenteel van karakter is veranderd, doordat een toenemende diversiteit aan herkomstlanden samenleeft met een steeds grotere diversiteit aan leefstijlen. Etnische verschillen vormen volgens Vertovec (2007) slechts één aspect van de complexe dynamiek van een ‘superdiverse samenleving’. Bij superdiversiteit gaat het ook om groeiende verschillen tussen migratiestatus, ervaringen op de arbeidsmarkt, gender, leeftijd en woonplaats. Boutellier (2021) plaatst de kanttekening dat het begrip superdiversiteit opgewekt klinkt, terwijl er tragische verhalen, spanningen en conflicten achter kunnen schuilgaan.

Dirk Geldhof (2013) legt in zijn boek ‘*Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*’ uit dat er drie transities samenvallen die ervoor zorgen dat onze samenleving geleidelijk superdivers is geworden:

- De kwantitatieve transitie: de sterke toename van etnisch-culturele diversiteit in de afgelopen twee decennia.
- De kwalitatieve transitie: de toenemende diversiteit in de diversiteit, zoals hierboven omschreven. Hierbij gaat het om migratie uit veel meer landen met meer variëteit in taal, leeftijd, verblijfsduur, sociaaleconomische positie en verblijfsstatus.
- Het proces van normalisering van diversiteit. Leven en werken in diversiteit is de realiteit van het alledaagse leven geworden.

1.2. Sociale samenhang

De context van superdiversiteit zorgt voor nieuwe contacten tussen inwoners, aldus Vertovec (2007). Maar er zijn ook aanwijzingen dat contact in superdiverse contexten niet vanzelfsprekend een positieve uitwerking heeft op de sociale samenhang in buurten en wijken. De afgelopen decennia zijn er zeer veel verschillende concepten geïntroduceerd om de sociale interacties in de buurt, wijk of stad in de (super)diverse context te duiden. De bekendste is de

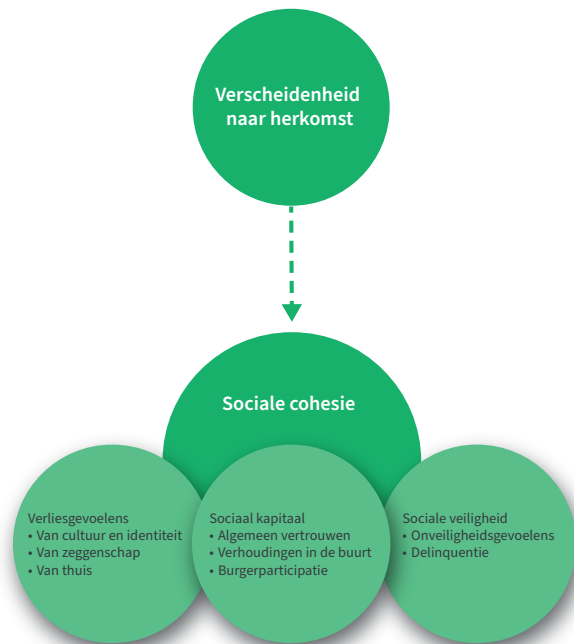
eind 19e eeuw door Emile Durkheim geïntroduceerde term ‘sociale cohesie’, toen hij onderzocht wat een samenleving bij elkaar houdt in tijden van snelle en fundamentele veranderingen, zoals de industriële revolutie die zich in de late negentiende eeuw voltrok. Sinds Durkheim erkennen sociale wetenschappers dat de maatschappij niet bestaat uit een optelling van individuen, maar dat er een bepaalde onzichtbare ‘kleefkracht’ bestaat die individuen als het ware aan elkaar lijmt (Brock, Kwakernaak & De Meere, 2019). Tabel 1.1 geeft een aantal invloedrijke definities van het begrip weer.

Tabel 1.1: Definities van sociale cohesie sinds Emile Durkheim

Durkheim (1893)	Het collectieve bewustzijn dat de samenleving bij elkaar houdt.
Bourdieu (1987)	De middelen die individuen uit hun netwerken extraheren.
Putnam (1993)	Kenmerken van een sociale organisatie, zoals vertrouwen, normen en netwerken, die de efficiëntie van de samenleving via gecoördineerde actie coördineren.
Schuyt (1997)	De interne bindingskracht van een sociaal systeem.
Boers, Van Steden & Boutallier (2008)	De sociale verhoudingen en omgang tussen mensen.
Sociaal en Cultureel Planbureau	De mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving.
WRR (2018)	Wat een gemeenschap bij elkaar houdt en het vermogen om samen te leven en samen te werken.

Voor het onderzoeken van sociale cohesie in relatie tot etnisch-culturele verscheidenheid maakt de WRR (2020) onderscheid tussen drie clusters van indicatoren: sociaal kapitaal, verliesgevoelens en sociale onveiligheid (figuur 1.1). Toenemende verscheidenheid werkt volgens de Raad verschillend uit op verschillende aspecten van sociale samenhang. Het cluster sociaal kapitaal gaat over het vermogen van mensen om samen te leven en te werken. Bij verliesgevoelens richt de aandacht zich op emotionele reacties van mensen als hun houvast wegvalt. En het aspect van sociale veiligheid gaat vooral in op veranderingen in (ervaren) delinquentie en sociale controle.

Figuur 1.1: Verscheidenheid naar herkomst en aspecten van sociale cohesie

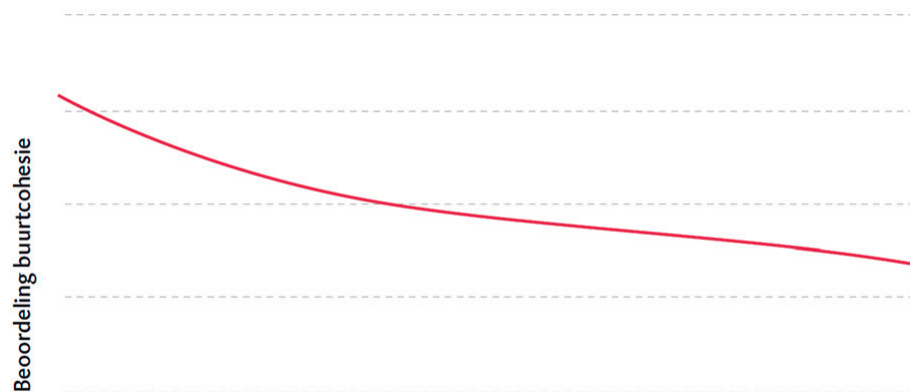
Bron: WRR 2020: 79

1.3. Samenleven in verscheidenheid

In het artikel *E Pluribus Unum* (2007) constateert socioloog Robert Putnam dat het wonen in ‘etnisch heterogene gebieden’, dus daar waar mensen met verschillende achtergronden samenleven, juist ten koste gaat van het algemeen vertrouwen. Bewoners trekken zich terug uit de publieke ruimte en voelen zich minder betrokken bij elkaar en de maatschappij. Ook in de Nederlandse context zijn er aanwijzingen dat burens in etnisch diverse buurten minder frequent contact met elkaar hebben en dat zij het contact als minder positief beoordelen dan inwoners van meer homogene buurten (Volker et al., 2007; Lancee & Dronkers 2011; Gijsberts et al., 2012). Bovendien oordelen bewoners van heterogene buurten minder positief over hun leefomgeving (Scheepers et al., 2013) en zetten zij zich minder in voor hun buurt (Snel et al., 2018).

De WRR (2018; 2020) onderzocht de relatie tussen verscheidenheid naar herkomst en sociale samenhang op basis van grootschalige data-analyses. Met als belangrijkste conclusie dat naarmate een buurt een grotere mate van verscheidenheid kent, gemeten met de zogeheten Herfindahl-Hirschman-Index, inwoners minder buurtcohesie ervaren en zich minder thuis voelen (zie figuur 1.2). Dit geldt ook voor inwoners met een migratieachtergrond. Ook vinden ze minder vaak dat hun buurtgenoten op een prettige manier met elkaar omgaan en dat ze in een gezellige buurt wonen waar mensen elkaar helpen en dingen samendoen. Daarnaast scoren buurten waarin de verscheidenheid groot is, minder goed op onderling vertrouwen tussen de inwoners in de buurt en beoordelen inwoners hun leefomgeving als negatiever.

Figuur 1.2: De relatie tussen diversiteit naar herkomst en buurtcohesie

Bron: WRR 2018: 91

Door de instroom van migranten kan de gevestigde bevolking volgens de WRR (2020) vervreemding ervaren: zij hebben het gevoel macht en zeggenschap te verliezen aan nieuwkomers. Maar ook migranten kunnen met verliesgevoelens kampen, bijvoorbeeld wanneer ze zijn gevlucht voor oorlog of uit vrees voor vervolging, of omdat zij te maken hebben met gevoelens van heimwee, vervreemding en thuisloosheid. De WRR (2018) constateert dat naarmate de verscheidenheid toeneemt, bewoners zich minder thuis voelen bij de mensen die in de buurt wonen en minder tevreden zijn over de samenstelling van de buurt. Door de toenemende diversiteit kunnen fysieke en sociale herkenningspunten, zoals kerken, winkels of scholen, verdwijnen of veranderen, waardoor de in de buurt gevestigde bewoners zich er niet meer thuis voelen.

De conclusie die de WRR (2018; 2020) trekt, is dat toegenomen diversiteit het samenleven in wijken ingewikkelder maakt. Overigens is culturele verscheidenheid hiervoor niet de enige verklaring; Volgens de WRR (2018) heeft ook sociaaleconomische achterstand – de aanwezigheid van lager opgeleiden en personen zonder werk in de onderzochte buurten – een negatief effect op de ervaren buurtcohesie. Wanneer het mensen in sociaaleconomisch opzicht beter gaat, hebben ze over het algemeen minder last van onveiligheidsgevoelens. De invloed van verscheidenheid is volgens de WRR echter een stuk groter. Glas (2021) wijst daarnaast op de invloed van variabelen zoals woontuur en de mate van contact. Wonen bewoners langer in een wijk en hebben ze onderlinge contacten, dan nemen onveiligheidsgevoelens af.

De conclusies van de WRR worden door sommige wetenschappers in twijfel getrokken. Crul (2018) en Van Eijk (2019) wijzen erop dat sociale veiligheid en de relatie met superdiversiteit wordt gemeten op gemeentenniveau (en niet op buurtniveau), daardoor zou dit uiteindelijk weinig zeggen over de cohesie in buurten. Ook trekken ze in twijfel of de stellingen waarmee thuisgevoelens worden gemeten (zoals 'Ik ben tevreden over de bevolkingssamenstelling in de buurt' en 'De mensen in de buurt gaan op een prettige manier met elkaar om') werkelijk de sociale cohesie meten. Bovendien kan er sprake zijn van een discrepantie tussen oordelen en gedrag: wat mensen zeggen en wat ze doen komt in de praktijk niet altijd met elkaar overeen. Maar critici bevestigen wél dat superdiversiteit de sociale omgang tussen bewoners praktisch moeilijker kan maken, omdat intensieve relaties door taalbarrières, waardeverschillen en ervaren (kansen)ongelijkheid moeilijker tot stand kunnen komen.

2.

Ontmoeting, contact en publieke familiariteit

Doordat onze samenleving in allerlei opzichten heterogener is geworden, wordt het samenleven ingewikkelder. Het begrip publieke familiariteit reikt een lens aan om te begrijpen wat de rol van publieke voorzieningen of ontmoetingsruimten kan zijn bij het bevorderen van contact en sociale verbondenheid tussen verschillende bewoners. In dit hoofdstuk gaan we nader in op het begrip publieke familiariteit en op aanpalende wetenschappelijke concepten.

2.1. Beelden, verwachtingen en schildpaddengedrag

In hoofdstuk 1 is uitgelegd dat toegenomen diversiteit in de woonomgeving een ongunstige uitwerking kan hebben op de ervaren sociale cohesie en het gevoel van veiligheid. Een constatering die overigens allerm minst nieuw is. Toen in de jaren zeventig en tachtig de aantallen migranten in de grote steden toenamen, overheerste al de opvatting dat ‘de achterblijvers in de oude wijken’ niet bereid waren nieuwkomers in hun midden op te nemen (Bovenkerk et al., 1985).

Dat meeting in cultureel diverse wijken niet automatisch leidt tot *mating*, komt volgens Broekhuizen & van Wonderen (2012) doordat met toenemende verscheidenheid de kans toeneemt op verschillen in leefwijzen en overtuigingen en botsende normen en waarden. De socioloog Sztompka (1999) maakt in dit verband onderscheid tussen ‘trust’, ‘distrust’ en ‘mistrust’. Trust (vertrouwen) en distrust (wantrouwen) spreken voor zich; beide vereisen enige

kennis van en over de ander. Mistrust daarentegen, beschrijft het probleem dat mensen anderen niet goed kunnen plaatsen. Als je niet over voldoende kennis van je buurtgenoten beschikt om zich met hen te identificeren of zich van hen te distantiëren, weet je niet of je positieve of negatieve inschattingen van het handelen van anderen moet maken. De afwezigheid van verwachtingen ten aanzien van de ander kan bewoners, net zelfs negatieve verwachtingen van de ander, het gevoel geven de grip op hun woonomgeving te verliezen, waardoor ze zich minder veilig voelen. Putnam (2007) heeft dit het ‘*turtle effect*’ genoemd: gevestigde buurtbewoners zeggen door de komst van nieuwe groepen zich niet meer in de eigen wijk te herkennen en kruipen in de schulp van de eigen kring. Ignatieff (2017) spreekt van *living side by side*.

Onderliggend aan ‘schildpaddengedrag’ en *mistrust* ligt de hypothese dat individuen over het algemeen meer begrip en liefde hebben voor mensen van hun ‘eigen’ groep (Kumlin & Rothstein, 2008; Brewer, 1999). Sociaal identificeren doen we immers door voortdurende definiëring van ‘wij’ en ‘zij’ (Merton, 1968). Daarbij oogt de ‘vreemde’ groep voor een buitenstaander vaak homogeen en stereotiep, met breed gedragen overtuigingen over gebruiken en normen (Benhabib, 2002). Dit draagt ertoe bij dat sociale interactie die bepaalde verwachtingen of stereotypen over de ander kan helpen ontkrachten, minder plaatsvindt.

2.2. Stimuleren van binding en contact

Tal van onderzoekers wijzen erop dat het stimuleren van sociaal contact een belangrijke rol kan spelen in het creëren van vertrouwen en saamhorigheid en in het tegengaan van negatieve beeldvorming en vooroordelen over elkaar (Pettigrew & Tropp, 2006). Ze grijpen daarbij terug op de contacthypothese die Allport (1954) halverwege de 20ste eeuw ontwikkelde, en die ervan uitgaat dat vooroordelen, onzekerheid en angst worden verminderd als de frequentie van interactie tussen personen toeneemt. Volgens Allport kan bekend beminde maken, mits er sprake is van een gelijke status, een gemeenschappelijk belang of doel en een zekere mate van wederzijdse waardering.

In navolging van Allport is het bevorderen van sociaal contact tussen mensen met uiteenlopende etnische, culturele en religieuze achtergronden de afgelopen decennia door veel beleidsmakers gezien als vruchtbare weg om sociale cohesie in gemengde buurten te bevorderen (Engbersen & Uytterlinde, 2022). Vaak wordt daarbij verondersteld dat van contact een verheffende werking kan uitgaan. Putnam (2000) legt dit uit met de begrippen *bonding* en *bridging*: verbindende en overbruggende contacten. Mensen die in een achterstandssituatie verkeren, hebben vaak de beschikking over eenzijdige sociale netwerken. Ze zijn omringd door mensen die op hen lijken, bijvoorbeeld door een gedeelde migratieachtergrond, sociaaleconomische positie of lidmaatschap van een geloofsgemeenschap. Putnam spreekt in dit geval van *bonding*. Deze netwerken van lotgenoten helpen je om je staande te houden, maar ze stellen je meestal niet in staat om bruggen te slaan naar mensen in een betere sociaaleconomische positie (*bridging*). Terwijl juist deze overbruggende contacten, met mensen van buiten de eigen groep of gemeenschap, een belangrijk aangrijpingspunt vormen om jezelf als persoon te ontwikkelen. Granovetter (1973) wijst erop dat het vaak losse, lichte contacten zijn die een brugfunctie vervullen naar nieuwe

relaties en nieuwe informatie waartoe men eerder geen toegang had – ook omdat er bij deze contacten vaak sprake is van een minder sterke emotionele betrokkenheid dan in hechte contacten met de eigen groep of gemeenschap. Granovetter spreekt dan ook van ‘de kracht van zwakke bindingen’.

Snel en Boonstra (2005) ontwikkelden de zogenoemde ‘sociale bindingsladder’, gericht op het bevorderen van interetnische contacten tussen groepen en individuen. De sociale bindingsladder telt vier treden, hoe hoger een initiatief of interventie ‘scoort’ op de bindingsladder, hoe groter het potentiële effect op het vergroten van verbinding tussen bevolkingsgroepen en het verminderen van vooroordelen, tegenstellingen, wantrouwen, discriminatie en polarisatie. Op de eerste trede staat ‘elkaar ontmoeten’. Men kent elkaar dan nog niet echt, maar is wel bekend met elkaar. Dit kan erin resulteren dat ze af en toe een praatje maken met elkaar. Zo wordt voorkomen dat bewoners van elkaar vervreemden en angstig voor elkaar worden (Van Wonderen & Felten, 2020). Op de tweede trede, ‘elkaar leren kennen’, gaat het om de bevordering van wederzijds begrip en respect en kennis van elkaars achtergrond. Op de derde trede, ‘afspraken maken over de buurt’, treffen we projecten waarin bewoners concrete afspraken maken of gezamenlijke activiteiten opzetten. Het hoogste niveau van de bindingsladder betreft het stimuleren van wederzijdse hulprelaties.

Echter, in buurten met een grote verscheidenheid naar herkomst is het vaak lastig om overbruggend contact en wederzijdse hulprelaties tot stand te brengen (Van Eijk & Schreuders, 2010; WRR, 2020; Albeda et al., 2022). Vaak zijn daarvoor de sociale en culturele verschillen te groot, met als gevolg dat bewoners elkaar niet goed kunnen plaatsen. Bovendien kunnen nauwe contacten tussen bepaalde ‘homogene’ groepen uren (*bonding*, groeps-eigen contact) uitsluiting veroorzaken voor andere groepen (Kleinmans & Bolt 2010: 78). En

sommige stedelingen hebben überhaupt geen behoefte aan hechte contacten met mensen in de eigen buurt. In superdiverse wijken zijn activiteiten die expliciet gericht zijn op verbinden van groepen, dan ook vaak te ambitieus (Van de Kamp & Welschen, 2019).

2.3. Publieke familiariteit

In cultureel diverse omgevingen zijn vooral lichte en losse bindingen kansrijk om bruggen te slaan tussen groepen, want deze contacten zijn niet gebaseerd op overeenkomst en homogeniteit (Blokland, 2017; Albeda, 2020). Wanneer bewoners de ander herkennen en sociaal kunnen plaatsen, kan dit gevoelens van anonimiteit en vervreemding opheffen. Via lichte, herhaalde contacten in de woonomgeving kunnen bewoners onderling ‘publieke familiariteit’ opbouwen; dit maakt het makkelijker om anderen te kunnen plaatsen (Blokland, 2006). Met het concept publieke familiariteit bouwt Blokland voort op het werk van Fischer (1982), die de term ‘*public familiarity*’ introduceerde om korte ontmoetingen te omschrijven, met én zonder verbale communicatie. In deze zogenaamde ‘*fleeting*’ of ‘fladderende’ interacties kan er een bepaalde mate van verbinding ontstaan die het samenleven of naast elkaar leven vergemakkelijkt (Kleinhans, 2009).

Al in 2005, in het beleidsadvies *Niet langer met de ruggen naar elkaar*, benadrukte de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling het belang van vluchtige, herhaalde ontmoetingen in de woonomgeving. Publieke familiariteit zorgt ‘ervoor dat mensen kunnen bepalen *wie* zij menen te vertrouwen – of niet’ (RMO 2005: 34). Anders gezegd: ‘men kent elkaar niet echt, maar is wel bekend met elkaar’ (Van Wonderen & Felten, 2020: 7). Om publieke familiariteit te stimuleren, pleit de RMO (2005) voor het faciliteren van ongedwongen en vanzelfsprekende ontmoetingen in de directe woonomgeving. Het is belangrijk

is dat er plekken zijn waar buurtbewoners elkaar tegenkomen; te denken valt aan scholen, sportvelden, speeltuintjes, winkels en buurtcentra. De ruimtelijke inrichting en het functioneren van publieke voorzieningen vormen hiervoor belangrijke aangrijpingspunten.

Ook de WRR (2018; 2020) wijst op het belang van publieke familiariteit. Volgens de Raad (2020: 81) is dit ‘een voorwaarde om je op je gemak te voelen’. Buren hoeven immers geen vrienden te zijn, maar het is wel belangrijk dat ze zich comfortabel bij elkaar voelen en in staat worden gesteld om kennis met elkaar te maken, ook al gaat het maar om korte ontmoetingen (Fincher & Kurt Iveson, 2017). Elkaar herkennen zorgt voor het ontstaan van een comfortzone, die een basis van vertrouwen en thuisgevoelens verschaft (Blokland & Nast, 2014). In die comfortzone voelen mensen zich vrijer om met onbekende mensen te spreken en kunnen ze ook sneller ingrijpen als een ontmoeting minder harmonieus verloopt. Wanneer je weet wie je buren zijn en hun kinderen kent, is het makkelijker en laagdrempelig om bij overlast of ergernissen elkaar aan te spreken. Zo kan worden voorkomen dat bewoners van elkaar vervreemden en angstig voor elkaar worden. Tegelijkertijd zijn lichte contacten niet dermate hecht dat mensen zich gaan bemoeien met het leven van hun buren, wat zou kunnen leiden tot conflicten tussen verschillende levensstijlen en normen en waarden (Fincher & Kurt Iveson 2017; Sampson, 2012; Kleinhans & Bolt, 2012).

Ook hier zijn er sceptici. De Britse geograaf Valentine (2008: 235) waarschuwt voor het romantiseren van ontmoetingsruimten als tegenkracht voor het afnemen van vertrouwen binnen en tussen groepen. Ook wordt ervoor gewaarschuwd dat bepaalde groepen zich de publieke ruimte toe-eigenen. Dit kan ten koste gaan van het gevoel van vertrouwdheid en veiligheid van andere bewoners en de kans op conflicten en op terugtrekgedrag doen toenemen (Duyvendak, 2017).

2.4. Aanpalende theoretische concepten

De literatuur over publieke familiariteit kent verschillende aanpalende theoretische noties, die de het concept publieke familiariteit aanvullen en nuanceren. We schetsen een aantal concepten die in de context van superdiversiteit kunnen helpen om te begrijpen hoe publieke familiariteit in buurten en wijken tot stand kan worden gebracht. Want hoewel sociologen al sinds Durkheim aandacht hebben voor onderlinge verbondenheid, is er pas de laatste decennia aandacht voor de invloed van superdiversiteit op het samenleven in de wijk en in de maatschappij als geheel.

Aan de hand van het begrip *sense of belonging* (Andreotti et al., 2015) bestuderen verschillende antropologen, sociaalgeografen, sociologen psychologen de relatie tussen mensen en plekken. Verwijzend naar Van der Graaf & Duyvendak (2009) onderscheidt Mulder (2019) twee dimensies van thuisgevoelens: sociale buurthechting – de hechting aan mensen in de buurt – en fysieke buurthechting – aan plekken in de buurt. In het tweede geval wordt ook wel gesproken van *place attachment* of *sense of place*. Mensen worden zich vaak pas bewust van hun thuisgevoelens als zij een plek (moeten) verlaten of wanneer deze plek verandert of dreigt te veranderen. Het gevoel van *belonging* kan dan veranderen in *longing-to-be*, waarbij het originele thuis mooier wordt voorgesteld dan het was en niet altijd op realiteit is berust (Hedetoft & Hjort, 2002). De literatuur over *belonging* en thuisgevoelens laat zien dat de relatie van inwoners tot een buurt kan worden gezien als een stabiel onderdeel van hun identiteit.

In haar onderzoek in de Londense wijk Hackney constateert Wessendorf (2014; 2016) het ontstaan van een '*commonplace diversity*': culturele diversiteit wordt ervaren als een vanzelfsprekend onderdeel van het sociale leven. Bewoners

van superdiverse wijken hebben een gevoel van thuishoren (*belonging*) ontwikkeld, op basis van het besef dat zij op straat niet anders of afwijkend zijn: de culturele diversiteit is immers genormaliseerd. In alledaagse sociale interacties lijken etnische en culturele verschillen daardoor naar de achtergrond te verdwijnen. Evenals Blokland wijst Wessendorf (2014) daarom op het belang van ontmoetingsruimten die toegankelijk zijn voor alle groepen, met en zonder migratieachtergrond. Deze plekken faciliteren vormen van ongedwongen ontmoeting en kunnen bijdragen aan het ontstaan van de losse en zwakke bindingen die door bewoners gewaardeerd worden en bijdragen aan hun tevredenheid met de buurt en thuisgevoel (Albeda et al., 2022).

In literatuur over het samenleven in superdiverse contexten wordt geregeld het begrip *convivialiteit* gebruikt, afkomstig van Illich (1973). *Convivialiteit* wordt gedefinieerd als een sociaal patroon waarbinnen verschillende grootstedelijke groepen samenleven, maar waar hun etnische, taalkundige en religieuze eigenschappen niet leiden tot communicatieproblemen (Gilroy, 2006: 40). Het zorgt ervoor dat mensen positief met elkaar in contact komen door het delen van alledaagse gewoonten (Noble, 2013). Volgens Wessendorf (2014) zorgt *convivialiteit* voor positieve omgangsvormen die sociale en culturele verschillen overstijgen, want juist door enige afstand te houden blijft er ruimte voor eigenheid. Sennett (2018: 108) omschrijft dit, verwijzend naar Jane Jacobs, als 'naberschap zonder intimiteit'.

Duyvendak (2017) pleit voor een iets ruimere definitie van publieke familiariteit. Hij vraagt zich af of vertrouwdheid in combinatie met het bewaren van een zekere eigenheid voldoende is om je thuis en veilig te voelen in een wijk, buurt of straat. Duyvendak wijst erop dat het begrip 'familiariteit' naast vertrouwdheid nog een tweede betekenis heeft, namelijk *amicaliteit*. Dit aspect duidt op een

vriendschappelijke omgangsvorm, zonder de diepgang en de emotionele lading van echte vriendschap (Duyvendak, 2017: 88). Amicaliteit beweegt zich tussen ‘vriendelijk’ en ‘vriendschappelijk’ in. Het kan ontstaan door samen activiteiten te ondernemen; het gaat meer over wat je samen doet dan over wie je bent (je identiteit). Daardoor voegt amicaliteit iets toe waardoor mensen zich thuis kunnen voelen en het idee hebben er te mogen zijn. Als wijken en buurten – mede als gevolg van migratiedynamiek – snel van karakter veranderen, kunnen amicale relaties tijdelijk onder druk raken, maar volgens Duyvendak ontwikkelen ze zich weer na verloop van tijd omdat vriendelijkheid onder vreemden in de straat een effectieve *home-making practice* is.

Ook Kremer (2019) betoogt, op basis van antropologisch onderzoek in de superdiverse Amsterdamse wijk Overtoomse Veld, dat contact tussen buurtgenoten regelmatig verder gaat dan afstandelijke, losse bindingen. Volgens Kremer kan het vooral dichtbij huis, op portiek- of straatniveau, ook prettig zijn als er sprake is van ‘alledaagse attentheid’. Dit houdt in dat mensen signaleren of een ander een helpende hand nodig heeft, en die dan ook bieden of ten minste ervoor zorgen dat iemand anders die biedt (Kremer, 2019: 53). Het is een luchtige variant van zorg, die vaak onder de radar blijft en veelal een incidenteel karakter heeft. Kremer plaatst alledaagse attentheid tussen publieke familiariteit en onderlinge zorg. Het speelt zich af tussen burens en in de portiek, maar ook in zogenoemde *third places*: plekken waar – naast het huis (*the first place*) en het werk (*the second place*) – mensen zich prettig voelen en elkaar kunnen ontmoeten. Kremer (2019: 55) spreekt van ‘attente plekken’ en geeft de supermarkt, de patatzaak en de kringloopwinkel als voorbeelden. Dergelijke plekken hebben volgens haar drie kenmerken: ten eerste zijn ze fysiek laagdrempelig, ten tweede zijn ze uitnodigend voor iedereen – ongeacht iemands achtergrond en leeftijd – en ten derde is er personeel aanwezig dat helpt om contact te bevorderen.

3. Bevorderen van publieke familiariteit

Steden kennen een grote diversiteit aan publieke plekken en sferen waar ruimte is voor uitwisseling en sociale interacties, zodat ‘vreemden’ elkaar kunnen ontmoeten. Niet alleen bij voorzieningen zoals scholen, bibliotheken, buurthuizen en cafés; ook in openbare ruimten zoals portieken, straathoeken, parken en pleinen kunnen bewoners verblijven en elkaar treffen (Klinenberg; 2018; RVS & CRa, 2022). Verlaten of ‘open’ plekken zoals leegstaande kerken of braakliggende industrieterreinen kunnen eveneens uitgroeien tot ontmoetingsplek, bijvoorbeeld door plaats te bieden aan festivals, markten, pop-upwinkels of ‘huiskamers’ (Bagnall et al., 2018). Uit de literatuur komen verschillende factoren naar voren die kunnen helpen om publieke familiariteit in de woonomgeving tot stand te laten komen. Enerzijds hebben ze te maken met ruimtelijke condities en anderzijds met sociale programmering.

3.1. Ruimte voor ongedwongen ontmoeting

Lofland (1998) onderscheidt drie soorten ‘sociale ruimtes’ waar bewoners de mogelijkheid hebben om zowel afstand te bewaren als verbindingen aan te gaan: het privédomein, het publieke domein en het parochiale domein. In het privédomein, de ruimte waar mensen omgaan met goede vrienden en familie, worden hechte bindingen onderhouden. In het publieke domein komen vreemden elkaar tegen. Hier kunnen mensen zich in anonimiteit bewegen, maar er vindt ook non-verbaal contact plaats (*‘nodding contacts’*). Het parochiale

domein kan worden gezien als een overgangsgebied waar meer gemeenschappelijke relaties worden gevormd en onderhouden en waar overbruggende contacten en losse bindingen kunnen ontstaan. Deze domeinen zijn niet vastomlijnd; de grenzen zijn sponzig en de domeinen kunnen geleidelijk in elkaar overgaan. Zo is een markt een publieke plek, maar als deze wekelijks wordt bezocht door (min of meer) dezelfde personen, en er langzaam sociale relaties worden opgebouwd, kan de markt als parochiaal domein fungeren (Wessendorf 2014: 13).

De RMO (2005: 39) betoogt dat de openbare ruimte in cultureel diverse wijken niet alleen ingericht dient te worden voor een optimaal verblijf maar ook met oog op korte, spontane ontmoetingen: ‘elkaar zien en horen is óók een vorm van ontmoeten’. Als de inrichting van de omgeving ertoe uitnodigt om in de openbare ruimte te verblijven, is de kans groter dat bewoners elkaar tegenkomen. Goed ingerichte en onderhouden parken, plantsoenen, gemeenschapstuinen en speelterreinen spelen volgens de WRR (2020) een belangrijke rol. Brits etnografisch onderzoek in zeer diverse wijken in Engeland laat zien dat in parken een grote verscheidenheid aan groepen met elkaar in contact kan komen (Neal et al., 2015). Dat contact kan licht en vluchtig zijn, bijvoorbeeld wanneer inwoners elkaar tegenkomen in speeltuinen of op picknickplaatsen, maar ook intensiever, bijvoorbeeld op sportveldjes en bij festivals.

Prettig ingerichte en herkenbare parken dragen ook bij aan gevoelens van thuis zijn (WRR, 2020). Wanneer bewoners een gevoel van mede-eigenaarschap krijgen over hun buurt, neemt de informele sociale controle toe, evenals het thuisgevoel en de verbondenheid met de buurt. Dit gevoel van eigenaarschap kan worden gestimuleerd door bewoners zelf te laten participeren in het onderhoud van (groen)voorzieningen of gemeenschapstuinen in de buurt. Zo trekken gemeenschapstuinen zowel bewoners met als bewoners zonder migratieachtergrond aan (Gijsberts en Dagevos, 2007). En uit onderzoek van Seeland, Dübendorf en Hansmann (2009) blijkt dat gemakkelijk toegankelijke stadsbossen en -parken jongeren een plek boden om elkaar te ontmoeten en zo bijdroegen aan de vorming van interetnische vriendschappen.

Naast publieke buitenruimten vestigt de RMO (2005) aandacht op het belang van voorzieningen in de buurt waar bewoners elkaar spontaan kunnen tegenkomen, zoals scholen, speeltuinen, winkels en buurtcentra. Ook bibliotheken kunnen een plek zijn voor alledaagse ontmoetingen, die ertoe bijdragen dat mensen zich meer thuis voelen in een diverse buurt (Van der Zwaard en Specht, 2013; Klinenburg, 2018). Verschillende onderzoeken laat zien dat in buurten met een hoger voorzieningenniveau sprake is van meer sociale veerkracht (WRR, 2005; Sanders en Dautzenberg, 2010; Völker et al., 2007; Blokland, 2009). In superdiverse buurten en wijken lijkt het belang van publieke ontmoetingsruimten des te groter, het is belangrijk om hier gelegenheid voor te bieden (Albeda et al. 2022).

De RMO (2005) maakt in dit verband onderscheid tussen drie soorten ontmoetingsruimten. In de eerste plaats ‘vanzelfsprekende ontmoetingsruimten’: dit zijn plaatsen waar mensen komen om andere redenen dan ontmoeting. Het tweede type betreft ‘multifunctionele ontmoetingsruimten’: plaatsen

waar mensen met elkaar in contact komen om andere redenen dan om die contacten zelf. De derde categorie omschrijft de RMO als ‘levensloopbestendige ontmoetingsruimten’: plaatsen die bezocht worden door mensen in dezelfde levensfase en die daardoor dezelfde interesses, belangen of onzekerheden hebben. Geïnspireerd door het RMO-advies startten tal van gemeenten destijds met initiatieven om publieke familiariteit te stimuleren. De publicatie *Ruimte voor contact* (Movisie, 2009) beschrijft verschillende projecten gericht op het bevorderen van (interetnisch) contact in de sferen van sport, cultuur, onderwijs en wijkwerk. Ook waren er veel projecten gericht op het aantrekkelijk maken van buitenruimten om contact te bevorderen tussen groepen met uiteenlopende sociale kenmerken, denk ook aan ouderen of mensen met een beperking (Engbersen et al., 2012).

Het is belangrijk om zich te realiseren dat het stimuleren van ontmoeting en contact – in sociologische termen insluiting – ook gepaard kan gaan met uitsluiting van andere personen of groepen. Publieke voorzieningen zoals buurthuizen kunnen daardoor ook segregatie, toe-eigening en sociale uitsluiting in de hand werken (Hoekstra & Pinkster, 2017; Engbersen & Jansen, 2021). Zo zijn buurthuizen volgens Blokland (2009: 104) soms juist plekken waar juist waar heel weinig vanzelfsprekende en herhaalde ontmoetingen plaatsvinden omdat zich er van oudsher maar een beperkt deel van de bevolking laat zien. Ook de publieke ruimte kan een strijdtoneel zijn en conflicten oproepen; denk bijvoorbeeld aan het bankje dat na zonsondergang wordt ‘geclaimd’ door hangjongeren (RVS & CRa, 2022). Tegelijkertijd waarschuwen Engbersen & Jansen (2022) voor ‘inclusiekramp’: juist in superdiverse wijken moet ook ruimte zijn voor zelforganisatie van groepen bewoners met eenzelfde migrantenachtergrond of dito levensstijl, maatschappelijke ambitie, religieuze denominatie of seksuele identiteit.

3.2. Ruimtelijke inrichting en ontwerp

Stadsactiviste Jane Jacobs (1961) betoogde zestig jaar geleden al dat het ontwerp van de inrichting van de publieke ruimte cruciaal is voor het stimuleren van sociale interactie. Het stimuleren van functiemenging, het creëren van voetgangerszones en looproutes en het aantrekkelijk maken van drempelzones en tussenruimtes zoals portieken – het kan allemaal uitnodigen tot ontmoeting (Engbersen et al., 2012; Appleyard, 2021; Van Hulden et al., 2015; Mantingh & Duivenvoorden, 2021). In het advies *Ruimte maken voor ontmoeting: de buurt als sociale leefomgeving* benadrukken RVS & CRa (2022) dat het ontwikkelen van een sociale infrastructuur voor ontmoeting uiterst ingewikkeld is. Elke buurt is anders en kent eigen sociale opgaven. Een plek die de ene persoon aantrekt, kan iemand anders juist afstoten. Toch reikt de literatuur waardevolle bouwstenen aan om via ontwerp en inrichting gelegenheden te scheppen zodat mensen elkaar tegenkomen.

Jane Jacobs was een pleitbezorger voor diversiteit in verschillende opzichten: drukke straten met een menging van gebruiksfuncties, kleine blokken en een mix van oude en nieuwe gebouwen zorgden volgens Jacobs voor prettige buurten waar sociale controle en informeel toezicht als vanzelf ontstaat. Op basis van etnografisch onderzoek in vier Rotterdamse buurten, concludeert Blokland (2009) dat functiemenging wel publieke familiariteit kan faciliteren, maar hiertoe geen garanties biedt. Om via stedelijke planning bij te dragen aan publieke familiariteit pleit ze ervoor de verblijfsfunctie van de openbare ruimte zoveel mogelijk gemengd te houden met de doorgangsfunctie – ook als dit op gespannen voet staat met architectonische schoonheid en strakheid. Volgens RVS & CRa (2022) is het belangrijk om plekken te creëren waar activiteiten, routines of routes van verschillende (leeftijds)groepen samenkomen, zodat verschillende mensen elkaar ‘automatisch’ treffen.

De uitdaging is om plekken zo te ontwerpen dat ze uitnodigen tot verblijf. Verschillende stedenbouwkundigen en sociologen verkenden de relatie tussen de inrichting van de openbare ruimte en de beleving en het gedrag van gebruikers. Met *time-lapse* fotografie, interviews en observaties op pleinen en in parken in New York City onderzocht Whyte (1980) hoe de openbare ruimte mensen bij elkaar brengt – om vrienden te ontmoeten, maar ook vreemden. Whyte stelt vast dat de meest gebruikte pleinen verhoudingsgewijs vaker bezocht worden door vrouwen en door groepen (stellen, collega's, families). Een zekere mate van ‘drukke’ helpt volgens Whyte om ontmoeting te bevorderen, ook omdat dit bijdraagt aan gevoelens van veiligheid. Hij constateert dat veel mensen weliswaar zeggen liever weg te blijven van drukke, maar in de praktijk vaak het tegengestelde doen: als ze een gesprekje aanknopen, blijven ze pal in de verkeersstroom staan. Daarom wijst hij op het belang van goede (voetgangers) routes en zichtlijnen. Ook stelt hij vast dat daar waar activiteiten plaatsvinden, bijvoorbeeld met straatmuzikanten, of waar kunstobjecten staan, een grotere kans is op spontaan contact tussen onbekenden. Voor de ontmoetingsfunctie is tot slot de aanwezigheid van straatmeubilair belangrijk: openbare ruimten met veel zitplaatsen worden over het algemeen intensiever gebruikt dan plekken met minder zitgelegenheid. Whyte pleit dan ook voor verplaatsbaar straatmeubilair, zodat er flexibiliteit is in waar men kan gaan zitten.

De stedenbouwkundige Jan Gehl (2010) heeft geprobeerd om de menselijke maat in de openbare ruimte te kwantificeren door te onderzoeken hoe bewegende personen omgaan met het begrip ‘nabij’. Volgens Gehl ligt de kritieke interpersoonlijke drempel – de afstand waarop je de kenmerken van een persoon goed kunt herkennen – zowel visueel als auditief op ongeveer vijftwintig meter. Sennett (2018: 239) voegt de nuance toe dat de menselijke maat daarnaast bepaald wordt door in de ruimte aanwezige elementen: ‘De steden-

bouwkundige die de voetganger niet voorziet van een omgeving met obstakels, doet af aan diens ervaring.’ Net als Whyte benadrukt hij het belang van oriëntatiepunten zoals straatmeubilair, drinkfonteintjes, bomen en verschillende soorten bestrating. Sennett (2018: 267) maakt een vergelijking met leestekens en spreekt van ‘ruimtelijke interpunctie’: waar een monument werkt als een uitroepteken en een muur als een punt, fungeren bankjes als aanhalingstekens – ‘zodat degene die ze ziet even de tijd neemt om na te denken’.

Onderzoek laat verder zien dat een schone openbare ruimte een begunstiger is van gevoelens van welbevinden en veiligheid. Zwerfvuil of verloedering van de openbare ruimte en van publieke voorzieningen zijn vaak een bron van ergernis (Engbersen, Snel en Weltevrede, 2005). Mensen gaan sneller over tot normoverschrijdend gedrag in de openbare ruimte als ze zien dat anderen zich niet aan normen of regels houden en bijvoorbeeld vuilnis op straat gooien – er bestaat discussie over deze *broken window*-theorie (Wilson & Kelling, 1982) maar de hoofdconclusies staan nog steeds overeind (WRR, 2020; Keizer et al. 2008; Welsh et al. 2015). Naarmate normoverschrijding vaker voorkomt, is de kans groot dat ook andere normen meer worden overschreden, zoals afval op straat gooien of diefstal. Zichtbare tekenen van verval leiden dus tot verzwakking van de sociale normen, waardoor wanorde zich verspreidt en het gevoel van veiligheid onder druk kan raken.

Hoewel er tal van aanwijzingen zijn dat het ontwerp, de inrichting en het fysiek beheer van binnen- en buitenruimten van invloed zijn op de mate waarin gebruikers en bezoekers zich prettig en veilig voelen, en daarmee op sociale interacties, dient volgens Blokland (2009) gewaakt te worden voor fysiek determinisme. Verwijzend naar Newman (1973) en Whyte (1980) concludeert Blokland (2009) dat de ruimtelijke inrichting toezicht kan vergemakkelijken

en veiligheidsgevoelens kan vergroten, maar dat er altijd sociale voorwaarden zijn die bepalen of daar daadwerkelijk iets van terecht komt. Ook de factor tijd speelt hierbij een rol. Want een fysieke ingreep bepaalt vaak voor een aantal decennia hoe de sociale ruimte voor interactie en verbinding eruitziet, maar doordat de sociale samenstelling van een buurt verandert, is het goed mogelijk dat de ruimtelijke inrichting mettertijd niet goed meer aansluit bij de behoeften van gebruikers (RMO, 2005; RVS & CRa, 2022).

3.3. Programmering en regie

Hoewel het realiseren van ontmoetingsplekken, zowel in de buitenruimte als in publieke voorzieningen, nodig is om publieke familiariteit aan te wakkeren, is het aanbieden van ruimte alleen niet voldoende. Om te zorgen dat mensen gebruik maken van de publieke infrastructuur of bijdragen aan de creatie ervan, zodat plekken van waarde zijn voor bezoekers en gebruikers, zijn ‘gastheerschap’ en georganiseerde activiteiten nodig (Klinenberg, 2018; RVS & CRa, 2022). Zeker in wijken met een grote verscheidenheid aan groepen, waar het sociaal kapitaal van de bewoners vaak relatief zwak is, is regie van gemeenten en sociale professionals onmisbaar (Veldboer et al., 2008; WRR, 2020).

In het verleden was deze taak toebedeeld aan opbouwwerkers of buurtwerkers, maar het afgelopen decennium is hun inzet getalsmatig teruggebracht. Ervoor in de plaats kwamen sectorale professionals op het terrein van jeugdzorg, jongerenwerk, thuiszorg, gehandicaptenzorg, en de geestelijke gezondheidszorg. De laatste jaren lijkt sprake van een hernieuwde aandacht voor professionals op het terrein van samenlevingsopbouw (Cadat-Lampe et al., 2020). Naast opbouwwerkers gaat het onder meer om community builders, wijkcoaches, wijkhosts en gebiedsmakelaars en ook sommige sociaal ondernemers ontplooiën activi-

teiten op het terrein van sociale samenhang. Ook vrijwilligers, kunstenaars en sociaal ontwerpers kunnen helpen om plekken tot leven te wekken, mensen op hun gemak te stellen en een gesprek op gang te brengen (RVS & CRa, 2022).

Van oudsher vervullen woningcorporaties een maatschappelijke rol om de leefbaarheid in wijken en buurten te bevorderen, maar als gevolg van de herziening van de Woningwet in 2015 kwamen die activiteiten goeddeels tot stilstand (Uyterlinde et al., 2020). Per 1 januari 2022 is de wet echter verruimd waardoor de corporatiesector opnieuw ruimte krijgt om leefbaarheidsactiviteiten te ontplooiën, zoals het bevorderen van ontmoetingen tussen bewoners. Corporaties kunnen bijvoorbeeld portiekgesprekken organiseren en afspraken maken met bewoners om onderling contact tot stand te brengen om de sociale veiligheid in de leefomgeving te bevorderen (WRR, 2020).

Het faciliteren van lichte vormen van ontmoeting en contact vraagt van sociale professionals dat ze gebruik maken van gerichte en doordachte strategieën – Uyterlinde, Engbersen & Lub (2007) hanteren hiervoor de term ‘contactleggingskunde’. Belangrijk is dat professionals kennis hebben van het sociale weefsel van een buurt, van de verscheidenheid van de bewonerspopulatie en van de dynamiek van in- en uitstroom. Welke vorm(en) van programmering en regie nodig zijn, kan zeer uiteenlopen. Het is hoe dan ook belangrijk om aan te sluiten bij de behoeften van de omgeving; al kunnen bewoners onderling sterk verschillen in wat ze willen. Kern van dit maatwerk blijft dat je als gemeente of corporatie bewoners op een bepaalde manier aan het woord moet laten over de inrichting van publieke ruimtes. Naast gemeenten kunnen corporaties, maatschappelijke organisaties en bewoners zelf een rol spelen in de realisatie of het beheer van nieuwe voorzieningen, of in de aanpassingen van bestaande voorzieningen.

Gewaakt moet worden voor te nadrukkelijke sturing, want dit kan averechtse effecten hebben. Het stimuleren van ontmoeting kan ook tot gevolg hebben dat mensen liever niets meer met elkaar te maken willen hebben (Wekker & Van der Zwaard, 2021; Albeda et al., 2022). Hoe meer verwachtingen de overheid koestert van sociaal contact tussen burgers, des te minder ruimte er kan zijn voor ongedwongen ontmoeting. De RVS & CRa (2022) pleiten daarom voor het balanceren tussen ruimte maken en ruimte laten. Zo moet het bijvoorbeeld mogelijk zijn dat bewoners zich de publieke ruimte tijdelijk kunnen toe-eigenen voor evenementen of door (verkeersluwe) leefstraten in te richten, mits de ontmoetingswaarde van een initiatief centraal staat.

3.4. Begunstigers van publieke familiariteit

In dit onderzoek gaan we op zoek naar hoe publieke familiariteit tot stand kan komen in superdiverse wijken. De woonomgeving staat hierin centraal, en meer specifiek de plekken of ruimten in de woonomgeving waar lichte vormen van contact en losse bindingen tot stand kunnen komen. In navolging van de RMO (2005) hanteren we het begrip ‘publieke ontmoetingsruimten’, omdat dit zowel de openbare ruimte als gebouwde voorzieningen in de wijk omvat. Op basis van de inzichten uit de literatuur destilleren we vijf kenmerken van publieke ontmoetingsruimten die in superdiverse wijken kunnen bijdragen aan het bevorderen van publieke familiariteit.

1. Multifunctioneel

Om sociale interactie op publieke plekken te organiseren wijzen verschillende onderzoekers, in navolging van Jane Jacobs (1961), op het belang van multifunctionaliteit: het samenbrengen van verschillende functies of voorzieningen binnen een gebouw of aan een plein. Volgens Van Eijk & Schreuders

(2010) moet de inrichting of programmering van een plek erop gericht zijn om verschillende routes en routines te integreren, zodat verschillende soorten mensen elkaar tegen kunnen komen en elkaar rondom uiteenlopende activiteiten ongedwongen kunnen ontmoeten. Binnen een gebouw is het kansrijk om gescheiden circuits en gebruikersgroepen te verbinden door verschillende activiteiten simultaan te organiseren (RMO, 2005). Ook de ligging van een ontmoetingsruimte doet ertoe: het kan helpend zijn als een publieke voorziening aan of op een handige verbindingroute ligt (WRR, 2020). Bijvoorbeeld door een brede school of gezondheidscentrum in het hart van de wijk of bij het buurtwinkelcentrum te situeren.

2. Vanzelfsprekend

Een tweede begunstiger van publieke familiariteit in wijken en buurten is vanzelfsprekendheid. Een ontmoetingsruimte moet aansluiten bij of ruimte bieden aan zaken die voor burgers belangrijk, handig, leuk of verplicht zijn in hun alledaagse routines (RMO, 2005). Mensen komen er om andere redenen dan ontmoeting op zichzelf; ze komen er zonder er per se naar toe te willen. Benut bijvoorbeeld een park dusdanig, dat het niet alleen een groene plek is, maar ook de kortste weg van A naar B. Dit vergroot de kans op herhaalde ontmoetingen. Dat betekent ook dat mensen een plek dus regelmatig bezoeken, en niet slechts een paar keer per jaar. Wessendorf (2014) stelt dat contact tussen mensen met verschillende achtergronden pas echt goed tot stand kan komen wanneer een publieke ruimte regelmatig (bijvoorbeeld wekelijks of maandelijks) wordt bezocht. Een voorbeeld hiervan is de markt. Wanneer activiteiten terugkerend plaatsvinden, kan een plek zich ook aanpassen aan de behoeften van een lokale bevolking.

3. Toegankelijk

Toegankelijkheid is een basisvoorwaarde voor een ontmoetingsruimte. Openbare ruimten zoals parken en pleinen zijn toegankelijk voor iedereen en normaliter ook op ieder moment van de dag. Toegankelijkheid gaat ten eerste over de fysieke toegankelijkheid: iedereen moet toegang hebben tot en gebruik kunnen maken van de ruimte of voorziening, zonder fysieke belemmeringen of obstakels. Een tweede aspect van toegankelijkheid heeft te maken met laagdrempeligheid: het is belangrijk dat er activiteiten worden georganiseerd die voor iedereen toegankelijk zijn. Hierbij speelt ook inclusiviteit een rol. Er is aandacht nodig voor een prettige bejegening en een diverse programmering van activiteiten. Bij het realiseren van inclusieve ontmoetingsplekken dient voorkomen te worden dat er een groep (te) dominant wordt. Tegelijkertijd kunnen delen van of specifieke activiteiten juist gericht zijn op bepaalde groepen. Wessendorf (2014) noemt de kerk of een gebedsruimte als voorbeeld: hoewel dit in theorie gemengde plaatsen zijn, worden ze vaak door specifieke groepen gebruikt.

4. Levensloopbestendig

De vijfde en laatste begunstiger om publieke familiariteit te bevorderen door middel van ontmoetingsruimten is levensloopbestendigheid (RMO, 2005). In wijken en buurten zijn er allerlei ontmoetings- en verbindingkansen die te maken hebben met levensloop en levensfase. Denk bijvoorbeeld aan vraagstukken rond ouderschap; dit kan zorgen voor losse en mogelijk ook meer hechte bindingen op het consultatiebureau, de kinderopvang, de speeltuin of de basisschool. De opgebouwde familiariteit kan echter weer verloren gaan wanneer het kind ouder wordt en geen gebruik meer maakt van deze voorzieningen. Daarom is het belangrijk om bij de inrichting van voorzieningen en openbare ruimten aandacht te besteden aan levensloopbestendigheid, door functies voor verschillende doelgroepen en levensfasen slim te combineren.

5. Uitnodigend

Van Eijk en Schreuders (2010) benoemen in hun onderzoek het belang van prettige en uitnodigende verblijfsplekken in een buurt, waaraan bewoners kunnen aflezen dat het goed gaat met een buurt. Dat heeft naast 'een gezellige en aantrekkelijke uitstraling' ook te maken met goed fysiek en/of technisch onderhoud. De broken window theory (Wilson & Kelling, 1982) stelt dat tekenen van rotzooi ervoor zorgen dat mensen (ander) klein crimineel gedrag veroorzaken. Als anderen afwezig zijn, kijken we naar signalen in de omgeving die ons een indruk geven van wat voor gedrag getolereerd wordt (Cialdini et al. 1990; Keizer et al. 2008). Een belangrijk criterium voor publieke familiariteit is dat mensen zich veilig voelen, waar signalen in de omgeving een directe invloed op uitoefenen. Het is daarom nodig dat een gebouw of publieke ruimte schoon en goed onderhouden is.

4.

Reflectie: een multifocale lens op samenleven

In deze literatuurstudie is de relatie tussen superdiversiteit en samenleven uitgediept, vanuit de doelstelling van KIS om bij te dragen aan het vreedzaam en respectvol samenleven in (super)diverse wijken. Hierbij is in het bijzonder stilgestaan bij het begrip publieke familiariteit, omdat veel wetenschappers hierin de oplossing zien om gevoelens van anonimiteit en onveiligheid te verminderen die gepaard kunnen gaan met het samenleven in een superdiverse omgeving. Hoewel de sociologie al sinds Durkheims ‘The Division of Labour in Society’ (1893) de onderlinge verbondenheid tussen individuen en groepen bestudeert, is er pas sinds twee decennia aandacht voor de invloed van superdiversiteit op het samenleven in wijken en in de maatschappij als geheel.

Publieke familiariteit als lens...

Het sociologische begrip publieke familiariteit reikt een waardevolle lens aan om te begrijpen hoe het vreedzaam en respectvol samenleven kan worden bevorderd in buurten en wijken waar de diversiteit de afgelopen decennia fors toenam – niet alleen in termen van migratieachtergrond, maar ook wat betreft levensstijl, religie en seksuele identiteit. Ofschoon de geraadpleegde literatuur over publieke familiariteit breed en veelomvattend is, levert ze geen eenduidige, breed gedragen definitie van het begrip op. De meest gangbare conceptualisering bouwt voort op het werk van Talja Blokland (2006; 2009; 2014; 2017) en het mede door haar geschreven advies *Niet langer met de rugge naar elkaar* (2005) van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Hierin wordt publieke fami-

liariteit opgevat als het resultaat van vluchtige, herhaalde ontmoetingen in de woonomgeving tussen mensen met diverse sociale en culturele achtergronden en identiteiten. Doordat men de ander herkent en sociaal kan plaatsen, is men in staat om te bepalen wie men meent te kunnen vertrouwen, hetgeen bijdraagt aan het opheffen van gevoelens van anonimiteit en vervreemding

...maar geen uitgesproken scherpe lens

Wat publieke familiariteit echter lastig grijpbaar maakt, is dat het noch toebehoort aan individuen, noch aan groepen. Het gaat over lichte, ongedwongen maar ook vluchtige vormen van contact tussen individuele leden van uiteenlopende sociale en culturele groepen – het speelt zich af in de *tussenruimte* tussen mensen. Onderzoekers omschrijven de interactie die nodig is om publieke familiariteit op te bouwen op uiteenlopende manieren. Termen als (lichte) contacten, interacties en ontmoeting worden als synoniemen gebruikt terwijl ze verschillende beelden oproepen. Immers, contact, interactie en ontmoeting kunnen zowel verbaal als non-verbaal gestalte krijgen, en de begrippen zeggen op zichzelf niets over de aard en toonzetting van het contact: dit kan uiteenlopen van vijandig, via onpersoonlijk en afstandelijk naar vriendelijk, hartelijk of zelfs vriendschappelijk. Ook de duur en de intensiteit kunnen sterk variëren. Daarbij is duidelijk dat de vluchtigheid die kenmerkend is voor publieke familiariteit de opgebouwde bindingen broos en kwetsbaar kan maken.

Herkend maakt gekend, maar niet automatisch bekend

Mede hierdoor laat publieke familiariteit zich niet scherp afbakenen; de grenzen van het begrip zijn diffuus. Enerzijds constateren we een schemergebied tussen anonimiteit en familiariteit, waarin overwegend non-verbale interacties plaatsvinden, of gegroet wordt zonder dat er een gesprek of uitwisseling op gang komt – Lofland (1998) noemt dit *nodding contacts*. Dit kan plaatsvinden in een sfeer van distantie, maar ook op vriendelijke wijze. ‘Losse bindingen’ (Albeda et al. 2022) zijn dan het resultaat: mensen herkennen elkaar, waardoor ze beter in staat zijn om elkaar te plaatsen. Er is in zulke gevallen wel sprake van wederzijdse *gekendheid*, maar daardoor ben je nog geen *bekenden* van elkaar.

Van een vergelijkbaar schemergebied is sprake tussen publieke familiariteit en meer relaties die verder gaan dan dat. Naarmate ‘bekende vreemden’ elkaar vaker treffen groeit de kans dat afstandelijkheid plaatsmaakt voor vriendelijkheid. Duyvendak (2017) noemt dit ‘amicaliteit’ en betoogt dat het nastreven hiervan juist in sociaal en cultureel heterogene omgevingen het respectvol samenleven ten goede kan komen. Het ontplooiën van gezamenlijke activiteiten kan daarbij helpen, omdat dit gevoelens van collectiviteit kan versterken. Kremer (2019) gaat nog een stapje verder, door erop te wijzen dat familiariteit in de directe woonomgeving, in de praktijk vaak de in portiek of de straat, de vorm van ‘allegaagse attentheid’ kan aannemen. Dit zijn vriendelijke contacten waarbij men interesse toont in de ander en soms ook rekening houdt met diens (zorg)behoeften. In dit geval is geen sprake meer van losse bindingen en afstandelijke gekendheid, maar van buurt- en burenerelaties die, mede door hun vaak langdurige karakter, ertoe kunnen leiden dat men bekenden van elkaar wordt.

Van theorie naar praktijk

Dit alles roept de vraag op wat we in de context van superdiverse wijken en buurten precies moeten kiezen als focuspunt bij het nastreven van publieke familiariteit – in de volle breedte van het concept. Daarbij vraagt de door KIS geformuleerde doelstelling ‘vreedzaam en respectvol samenleven’ eveneens om nadere beschouwing. Want ook vreedzaam en respectvol samenleven kent verschillende gradaties. Van een afstandelijke vorm waarin men de aanwezigheid van de ander tolereert – Ignatieff (2017) spreekt van *living side by side* – tot *commonplace diversity* (Wessendorf, 2014): een vorm van samenleven waarin diversiteit positief wordt gewaardeerd omdat de etnische, religieuze en linguïstische diversiteit als een vanzelfsprekend onderdeel wordt gezien van het stadsleven. Om beter te begrijpen hoe publieke familiariteit in de praktijk tot stand komt, en dit in de praktijk te kunnen onderzoeken, is een multifocale lens nodig, die rekening houdt met de hierboven beschreven verschijningsvormen van publieke familiariteit.

Bronnen

Albeda, Y., D. ter Avest & I. van Breugel (2022). 'Superdiversiteit en sociale bindingen in de buurt.' In: Snel, E., R. Geurs & M. Parmentier (red), *Zicht op leefbaarheid. Tien essays over leefbaarheid in Rotterdamse wijken*. Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.

Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

Andreotti, A., Le Galès, P., & Moreno-Fuentes, F. J. (2015). *Globalised minds, roots in the city: Urban upper-middle classes in Europe*. John Wiley & Sons.

Appleyard, B. (2021). *Livable Streets 2.0*. Elsevier.

Bagnall, A.-M., J. South, S. Di Martino & K. Southby (2018). *A systematic review of interventions to boost social relations through improvements in community infrastructure (places and spaces)*. What Works Centre for Wellbeing/Leeds Beckett University.

Benhabib, S. (2002). *The Claims of Culture. Equality and diversity in the global era* (Princeton, NJ, Princeton University Press).

Blokland, T. (2006). *Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten*. Opbouwwerkteksten 21. Dr. Gradus Hendriks Stichting.

Blokland, T. (2009). 'Van ogen op straat naar oog voor elkaar – Jacobs' these en sociale veiligheid.' In: Franke, S. en G.J. Hospers (red.), *De levende stad. Over de hedendaagse betekenis van Jane Jacobs*. SUN Trancity.

Blokland, T., & Nast, J. (2014). From public familiarity to comfort zone: The relevance of absent ties for belonging in Berlin's mixed neighbourhoods. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(4), 1142-11.

Blokland, T. (2017). *Community as urban practice*. Polity Press.

Boutellier, H. (2021). *Het nieuwe westen. De identitaire strijd om de sociale verbeelding*. Van Gennep.

Bovens, M. A. P., Engbersen, G., Bokhorst, M., & Jennissen, R. (2020). Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving. *wrr-Rapport*, 103

Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate? *Journal of social issues*, 55(3), 429-444.

Brock, A. L., Kwakernaak, M., & De Meere, F. (2019). *Literatuurstudie sociale cohesie*. Verwey-Jonker Instituut.

- Broekhuizen, J. & R. van Wonderen (2012). *Samenleven met verschillen. Signaleren van spanningen en versterken van vertrouwen in Amsterdamse buurten*. Verwey-Jonker Instituut & Bureau Onderzoek en Statistiek (O+S).
- Cadat-Lampe, M., R. Engbersen, J. Jansen, J. van de Kamp, L. Repetur & M. Talma (2020). *Wij in de wijk. Werken aan sociale samenhang in buurten en wijken*. Movisie.
- CBS (2019). *Prognose bevolking naar migratieachtergrond (2019-2060)*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2019/51/prognose-bevolking-naar-migratieachtergrond--2019-2060-->
- Cialdini R.B., Reno, R.R., & Kallgren, C.A. (1990). A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 1015.
- Crul, M. (2018, 1 juni). *In de grote en diverse stad is Marloes de nieuwkomers*. Verkregen op 11 mei 2022, via: www.nrc.nl
- Duyvendak, J.W. (2017). *Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving*. Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., Snel, E. & Weltevrede, A. (2005). *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam: één verhaal over twee wijken*. Amsterdam University Press.
- Engbersen, R., O. Thill, H. Schreuders & R. Smeelen (2012). *Nieuwe perspectieven voor publieke ruimten*. SEV/Platform31.
- Engbersen, R. & J. Jansen (2022, 20 januari). *Laten we uit de inclusiekramp komen*. Verkregen via: www.socialevraagstukken.nl
- Engbersen, R. & M. Uytterlinde (2022). *Ruimtelijke segregatie – kennissynthese*. KIS
- Engberts, M. en R. Bijl (red.) (2020). *Wij in de wijk. Werken aan de sociale samenhang in buurten en wijken*, Movisie, beschikbaar op: www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2020-03/Wij-in-de-wijk.pdf
- Eijk, G. van & H. Schreuders (2010). *De vier seizoenen van de Poptahof. Ontmoeten in de publieke ruimte*. SEV.
- Eijk, van, G. (2019, 3 februari). *Wat zegt het WRR-rapport nu echt over sociale cohesie in diverse buurten?* Verkregen via: www.socialevraagstukken.nl
- Fischer, C.S. (1982). *To dwell among friends: personal networks in town and city*. University of Chicago Press.
- Fincher, R., & Iveson, K. (2017). *Planning and diversity in the city: Redistribution, recognition and encounter*. Bloomsbury Publishing.
- Gehl, J. (2010). *Cities for People*. Island Press.
- Geldhof, D. (2013). *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Acco, Leuven.

Gijsberts, M. en J. Dagevos (red.) (2007). *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact*. Sociaal Cultureel Planbureau.

Gijsberts, M., T. van der Meer en J. Dagevos (2012). “‘Hunkering down” in multi-ethnic neighbourhoods? The effects of ethnic diversity on dimensions of social cohesion’. *European Sociological Review*, 28(4), 527-537.

Gilroy, P. (2006). *Colonial crimes and convivial cultures. A transcript of a video letter made by Paul Gilroy in London and screened at the Public Hearing “Debating Independence: Autonomy or Voluntary Colonialism.”*

Glas, I. (2021). *Fear of Crime and Neighbourhood Cohesion in Context: On the role of place, time and ethnic diversity*. Rotterdam.

Graaf, van der, P., & Duyvendak, J. W. (2009). *Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing. Een vergelijkend onderzoek naar de buurthechting van bewoners in Nederland en Engeland*. Amsterdam University Press.

Granovetter, M. (1973). ‘The strength of weak ties’. *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.

Hedetoft, U., & Hjort, M. (Eds.). (2002). *The postnational self: Belonging and identity (Vol. 10)*. U of Minnesota Press.

Hoekstra, M.S. & F.M. Pinkster (2017). ‘We want to be there for everyone’: imagined spaces of encounter and the politics of place in a super-diverse neighbourhood’. *Social & Cultural Geography*, 20(2), 222-241.

Hulden, E. van, D. Heussen & S. van der Ham (2015). *De Stoep*. Nai010 Uitgevers.

Ignatieff, M. (2017). *The ordinary virtues: Moral order in a divided world*. Harvard University Press.

Illich, I. (1973). *Tools for Conviviality*. Harper and Row.

Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. Random House.

Jennissen, R., Engbersen, G., Bokhorst, M., & Bovens, M. A. P. (2018). *De nieuwe verscheidenheid: De toegenomen diversiteit naar herkomst in Nederland*. WRR Verkenningen, (38).

Kamp, L. van de, & Welschen, S. (2019). Sociale cohesie in gentrificerende arbeiderswijken in Amsterdam-Noord. *Beleid en Maatschappij*, 46(3), 366-389.

Keizer, K., S. Lindenberg en L. Steg (2008). ‘The Spreading of Disorder’. *Science*, 322(5908) 1681-1685.

Kleinhans, R. & G. Bolt (2010). *Vertrouwen houden in de buurt. Verval, ervaring en collectieve zelfredzaamheid in stadsbuurten*. Nicis Institute.

Kleinhans, R. (2009). Does social capital affect residents’ propensity to move from restructured neighbourhoods?. *Housing Studies*, 24(5), 629-651.

Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people. How social infrastructure can help fight inequality, polarization, and the decline of civic life*. Crown.

Kremer, M., A. Parys & L. Verplanke (2019). *Alledaagse attentheid in een superdiverse wijk*. Universiteit van Amsterdam.

Kumlin, S., & Rothstein, B. (2008). *Minorities and mistrust: The cushioning impact of social contacts and institutional fairness*. QoG WORKING PAPER SERIES 2008:18.

Lancee, B. en J. Dronkers (2011). 'Ethnic, religious and economic diversity in Dutch neighborhoods: Explaining quality of contact with neighbors, trust in the neighborhood and inter-ethnic trust'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37, (4) 597-681.

Lofland, L.H. (2009). *The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory*. Aldine Transaction.

Mantingh, I. & A. Duivenvoorden (2021). *Ontwerp voor ontmoeten. Hoe de gebouwde omgeving kan uitnodigen tot contact*. Platform31.

Merton, R. K., & Merton, R. C. (1968). *Social theory and social structure*. Simon and Schuster.

Mulder, L. (2019). *Verlies van thuisgevoelens en de relatie met de bevolkingssamenstelling van de buurt*. WRR.

Movisie (2009). *Ruimte voor contact. Zicht op duurzame interetnische contacten*. Utrecht.

Neal, S., K. Bennett, H. Jones, A. Cochrane en G. Mohan (2015). 'Multiculture and public parks: Researching super-diversity and attachment in public green space'. *Population, Space and Place*, 21(5), 463-475.

Newman, O. (1973). *Defensible Space. Crime Prevention Through Urban Design*. Macmillan Pub Co.

Noble, G. (2013). Cosmopolitan habits: The capacities and habitats of intercultural conviviality. *Body & Society*, 19(2-3), 162-185.

Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751.

Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster.

Putnam, R. (2007), 'E pluribus unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture.' *Scandinavian Political Studies*, 30, 137-174.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Adviesorgaan RMO.

Raad voor Volksgezondheid en Samenleving & College van Rijksadviseurs (2022). *Ruimte maken voor ontmoeting. De buurt als sociale leefomgeving*. Raad voor Volksgezondheid en Samenleving & College van Rijksadviseurs.

Sampson, R. J. (2012). *Great American city*. University of Chicago Press.

Scheepers, P., H. Schmeets en B. Pelzer (2013). 'Hunkering down as disruption of community cohesion: Municipal-, neighbourhood- and individual-level effects.'. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 72, 91-106.

Scholten, P., Crul, M., & Van de Laar, P. (2019). *Coming to terms with superdiversity: The case of Rotterdam* (p. 241). Springer Nature.

Seeland, K., Dübendorfer, S., & Hansmann, R. (2009). Making friends in Zurich's urban forests and parks: The role of public green space for social inclusion of youths from different cultures. *Forest Policy and economics*, 11(1), 10-17.

Sennett, R. (2018). *Stadsleven. Een visie op de metropool van de toekomst*. Meulenhoff.

Snel, E. & N. Boonstra (2005). 'De waarde van interetnisch contact. Een onderzoek over intiatieven en beleidsprojecten om interetnisch contact te bevorderen.' Adviesorgaan RMO.

Snel, E., G. Custers en G. Engbersen (2018). 'Ongelijkheid in de Participatiestad'. *Mens en Maatschappij*, 93(1) 31-57.

Sztompka, P. (1999). *Trust. A sociological theory*. Cambridge University Press.

Uyterlinde, M., R. Engbersen & V. Lub (2007). 'Contactleggingskunde'. In: Veldboer, L., J.W. Duyvendak en C. Bouw (red.), *De mixfactor. Integratie en segregatie in Nederland*. Boom.

Uyterlinde, M., J. van der Velden & R. Bouwman (2020). *Wijk in zicht. Kwalitatief onderzoek naar de dynamiek van leefbaarheid in kwetsbare wijken*. Platform31.

Valentine, G. (2008). Living with difference: Reflections on geographies of encounter. *Progress in Human Geography*, 32(3), 323-337.

Veldboer, L., R. Engbersen, J.W. Duyvendak & M. Uyterlinde (2008) *Helpt de middenklasse? Op zoek naar het middenklasse-effect in gemengde wijken*. NICIS Institute.

Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and racial studies*, 30(6), 1024-1054.

Völker, B., Flap, H., & Lindenberg, S. (2007) When are neighbourhoods communities? Community in Dutch neighbourhoods. *European Sociological Review*, 23, 99-114.

Wekker, F. & W. van der Zwaard (2021). 'Samen eten, verder niks?! Over placemats, postkaarten en politiek.' In: Raad voor Volksgezondheid en Samenleving & College van Rijksadviseurs. *Ruimte maken voor ontmoeting. Sturen op sociaal contact*. Online publicatie: <https://adviezen.raadrvs.nl/ruimte-maken-voor-ontmoeting/sturen/>

Wessendorf, S. (2014). *Commonplace diversity: Social relations in a super-diverse context*. Springer.

Wessendorf, S. (2016). Settling in a super-diverse context: Recent migrants' experiences of conviviality. *Journal of Intercultural Studies*, 37(5), 449-463.

Welsh, B.C., A.A. Braga en G.J.N. Bruinsma (2015). 'Reimagining broken windows: From theory to policy'. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 52(4) 447-463.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2018). *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*.

Whyte, W. (1980). *The social life of small urban spaces*. Project for Public Spaces.

Wilson, J. Q., & Kelling, G. L. (1982). Broken windows. *Atlantic monthly*, 249(3), 29-38.

Wonderen, R. van en H. Felten (2020). *Waarom contact werkt. Het wat en waarom van sociaal contact tussen mensen die verschillen in afkomst en religie*. KIS.

Zwaard, J. van der en M. Specht (2013). *Betrokken burgers & betrouwbare overheid. Conditie en competenties voor burgerkracht in de buurt*. Rotterdam: eur/ Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.

Colofon

Financiers: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: Matthijs Uyterlinde, Anneke Brock, Susan de Vries, Joline Verloove
Met medewerking van: Nynke van Duijn
Foto omslag: ANP, 10507588, Thomas Schlijper

Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven
Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 2300 799
E info@kis.nl | www.kis.nl

De publicatie kan gedownload worden via de website van Kennisplatform Inclusief Samenleven: www.kis.nl.

ISBN: 978-94-6409-218-9

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht, maart 2023

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

